

CSÍKY GÁBOR (1915–2001): A MAGYAR FÖLD LEÍRÓJA: BÉL MÁTYÁS (1684–1749)

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Bél Mátyás (1684–1749) máig egyik legnagyobb formátumú polihisztora a hazai múlt tudományosságának. Egyetemi tanulmányait Halle an der Saaleban végezte, ahol elsősorban teológiát, továbbá történelmet, földrajzot, irodalmat és orvostudományt tanult. Hallei tartózkodása meghatározó volt életében. E város a pietizmus és az ezen alapuló pedagógiai gyakorlat központja volt, melynek vezéralakja August Hermann Francke (1663–1727), az egyetem rektora, aki egyben a magyarországi hallgatók lelkes támogatója is volt. Az ő idejében, 1700–1714 között 112 hungarus diák járt az egyetemre. Francke felismerte Bél Mátyás tehetségét, barátja lett, és gyerekei nevelőjévé fogadta őt. Bél ekkor ismerkedett meg a pietizmussal, azzal a vallásfilozófiai irányzattal, amely a protestáns egyházi ortodoxia ellen harcolva a földi élet megreformálására törekedett a kegyesség, jóság jegyében. A pietizmus pedagógiai alapelveit későbbi működése során következetesen alkalmazta. De itt tanulta meg a történelmi és földrajzi ismeretek feldolgozását, és itt ismerkedett meg a német 'Staatenkunde'-vel, vagyis államismeretlennel.

A pietizmus képviselőjeként tért haza Bél Mátyás 1708-ban. Itthon először Besztercebányán lett lelkész, 1714-től Pozsonyban a liceumban tanított mint annak igazgatója, 1719-től pedig a város evangélikus lelkésze volt haláláig.

A nyugatról hazatérő magyarországi értelmiségnek jó néhány olyan magasan kvalifikált képviselője volt, akiknek a felkészültsége, munkássága egyáltalán nem maradt el az akkori nemzetközi színvonaltól. Egymásután lettek különböző, főleg tudós társaságok, akadémiák tagjai, külföldön is megjelentek, főleg természettudományi, orvosi közleményeik. 1718-ban egy hazai tudós társaság alapításának gondolatát már maga Bél Mátyás is felvetette, de elképzelése nem valósult meg.

Ha végigtekintünk Bél Mátyás munkásságán, láthatjuk, hogy valóban enciklopédikus teljesítmény. Pedagógus és újságíró, geográfus és történész, néprajzkutató és nyelvész, tudományszervező és kiadó volt egy személyben. Négy nyelven: magyarul, szlovákul, németül és latinul beszélt és írt, prédikált. Élete során írt német nyelvtankönyvet magyarok számára, valamint németek részére magyar nyelvtant *Institutiones linguae Germanicae* (1718), és *Der ungarische Sprach-meister* (1729) címmel. Publikált történeti forrásokat, közöttük elsőként rendezte sajtó alá Anonymus krónikáját a *Gesta Hungarorum*-ot. A magyar nyelv történetével foglalkozott a *Historiae linguae Hungaricae* (1713) című könyvében. A magyar rovásírásról *De vetere Litteratura Hunno-Scythica exercitatio* című művében értekezett (1718).

Munkatársai és tanítványai segítségével Magyarország egész területére kiterjedő széles körű munkát kezdett, a *Notitia Hungariae Novae Geographica...* -hoz gyűjtöttek anyagot. A visszaküldött sok ezer kérdőívet osztályozta, adatait saját forrásaival összevetve ellenőrizte, és a megyei hatóságokkal, tudósokkal, egyházközségekkel folytatott levelezése nyomán egészítette ki. Az anyagot vármegyénként, illetve járásonként rendezve általános és külön

részben dolgozta fel. Munkájában sokan támogatták, de a vármegyék mégis akadályozták. Batthyány József kalocsai érsek és Pálffy Miklós nádor azonban felismerve kutatásai fontosságát, segítették, és megszerezték számára az uralkodó és az udvar támogatását is. Ezek után a hatóságok utasítást kaptak a kéziratok anyag felülvizsgálására, a kancellária pedig megbízta Mikoviny Sámuel kincstári mérnököt azzal, hogy Bél Mátyás munkájához vármegyénként a szükséges térképeket készítse el. Feladatát kiválóan megoldva Mikoviny kincstári mérnök egyben a hazai kartográfia úttörőjévé vált.

A tíz évig tartó munka után 1735-ben Bécsben megjelent az I. kötet, és 1742-ig még továbbiak, összesen öt kötet. (Az ötödik, amely Moson vármegyéről szólt, csupán fél kötet lett, mivel csak hetvenegy lapból állt, de Zichy Jenő 1892-ben újra megjelentette.) Az alábbi vármegyék leírása jelent meg Bél életében nyomtatásban: Pozsony, Túróc, Zólyom, Liptó, Pest–Pilis–Solt, Nógrád, Hont, Bars, Nyitra és Moson. Az eredetileg hat kötetre tervezett mű anyaga időközben annyira felduzzadt, hogy az öt kötet mindössze tíz vármegye anyagát ölelte fel, s ez az egész kéziratanyagnak csupán egyharmadát teszi ki, a többi Bél Mátyás betegeskedése, pénzügyi nehézségei, majd halála miatt kéziratban maradt. A mű így félbemaradottan is a kor legjelentősebb hazai tudományos vállalkozása lett, amely felülmúlta az indulást elősegítő német államismereti iskola elvi és módszertani útmutatásait.

Szóljunk még néhány szót magáról a *Notitia*-ról. Módszere a megyék leírásában rendkívül következetes volt. A terület természetföldrajzi ismertetése után részletes hegy- és vízrajzi jellemzés következett.

Ezek után számba vette és felsorolta az illető megye fontosabb természeti kincseit, mint a gyógyvizek, fontosabb ásványi kincsek, állatvilág, éghajlati adottságok, jellegzetes mezőgazdasági növények, fontosabb haszonállatok. A parádi vizet pl. így jellemezte: kedvelt „gyógyvíz az egyik parádi forrásnak a vize, mely fél mérföldnyire az előbbtől a Mátra határában ered. Ebben nagyon kevés a kén tartalom, annál több a salétrom. Gyógyhatását még nem állapították meg, de ivásra naponta használják.”

A leírások második részében a megyék népességét jellemezte – nyelvüket, szokásaikat – leírta összetételüket, majd a közigazgatási beosztást közölte és eszerint sorolta fel a megye településeit, külön a városokat, a mezővárosokat, a fontosabb erősségeket és várakat, végül a falvakat és a nagyobb pusztákat. Az újonnan betelepített Tisza mentéről például ezt írta: „Régen nagyon sűrű népesség lakta ezt a tájat. Ma pedig egy mérföld körzetben is három, négy vagy még több elpusztult falu romjait látod...”. A török idők és a kuruc kor viszontagságai után visszatelepődő falvak és tájak képe még sokáig rendkívül sivár volt.

A *Notitia* kéziratanyagának nagy részét Batthyány József érsek megvásárolta Bél örököseitől. Ez a rész az esztergomi primási könyvtárba került, a többi az Országos Levéltárba, a Széchényi Könyvtárba, a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárába és Bécsbe. A *Notitia* teljes magyar fordítása több mint két évszázados adóssága a hazai könyvkiadásnak.

Fichtel második fontos és jelentős műve a *Mineralogische Bemerkungen von den Karpathen* címmel szintén két kötetben, Bécsben jelent meg 1791-ben. Ebben elsősorban erdélyi és északkelet-magyarországi bányahelyek ásványait és érceit ismertetette. E munkája a későbbi szerzők leggyakrabban használt forrása lett.

Harmadik, a *Mineralogische Aufsätze* (Wien, 1794) című munkája főként Erdély ásványaival foglalkozott. Ebben behatóan tárgyalta az erdélyi tellúrércet és szólt Müller Ferenc József nagy jelentőségű vizsgálatairól is.

Fichtel tehát a Bruckenthal Sámuel által létrehozott nagyszebeni szász tudósközpont kiemelkedő tagja volt, aki úttörő tudományos működésével az erdélyi magyar földtudományok fejlődését is szolgálta.

Irodalom:

- Márki Sándor: Bél Mátyás. Orbók Mór (szerk.): Pedagógiai Plutarch. 1. Bp.– Pozsony, 1886. 121–128.
- Wellmann Imre: Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. Magyar Tudomány. Új folyam 10 (1965) 738–741.
- Wellmann Imre: Bél Mátyás 1684–1749. Történelmi Szemle 22 (1979) 381–391.
- Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. Irodalomtörténet 66 (1984) 795–816.
- Somogyi Sándor: Bél Mátyás földrajzi munkássága és mai értékelése. Földrajzi Közlemények. Új folyam 32 (1984) 347–353.
- Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Bp., 1984. 336.
- Tarnai Andor (szerk.): Bél Mátyás, Hungáriából Magyarország felé. Bp., 1984. 349. (Magyar Ritkaságok)
- Tarnai Andor: Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány. Irodalomtörténet 64 (1984) 817–831.
- Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Bp., 1984. 518.
- Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé. Bp., 1984. 353.
- Bél Mátyás: Pest város leírása. Bp., 1985. 161. (Fejezetek Budapest múltjából 1.)
- Bél Mátyás: Buda város leírása 1. A kezdetektől Mohácsig. Bp., 1987. 177 p. (Fejezetek Budapest múltjából 2.)
- Tarnai Andor (szerk.): Bél Mátyás levelezése. Bp., 1993. 686.